МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 2

Рівне – 2001

ББК 63.3 (0) я 43
А 43
УДК 9(438): 9(477): 321: 327: 327(477): 34(091): 329.4

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2001. – Випуск 2. – 245 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:
Черній Альберт Іванович — доктор історичних наук, професор, академік Академії наук Вищої школи України та Міжнародної слов'янської академії наук

Заступник головного редактора:
Шелюк Людмила Олександрівна — кандидат історичних наук, професор

Бачинський Вільгельм Маркович — доктор історичних наук, професор
Гайбонюк Володимир Дорофійович — кандидат історичних наук, професор, заслужений діяч культури України
Дещинський Леонтій Євгенієвич — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України
Ковальський Микола Павлович — доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної слов'янської академії наук
Кондратюк Костянтин Костянтинович — доктор історичних наук, професор
Лизогуб Юрій Маркович — доктор історичних наук, професор
Литвинчук Анатолій Іванович — кандидат історичних наук, професор, заслужений діяч культури України
Макар Юрій Іванович — доктор історичних наук, професор
Павлюк Володимир Васильович — доктор філософських наук, професор
Постоловський Руслан Михайлович — кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук
Саух Петро Юрійович — доктор філософських наук, професор, академік Академії наук Вищої школи України
Степанков Валерій Степанович — доктор історичних наук, професор
Троян Сергій Станіславович — доктор історичних наук, професор *(науковий редактор)*
Шевчук Василь Петрович — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Друкується за ухвалою вченої ради Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 4 від 30 листопада 2001 р.)

За достовірність фактів, дат, назв тощо відповідають автори статей.
Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

ISBN 966–7281–07–7

Адреса редакції: 33028, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12.
Рівненський державний гуманітарний університет

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2001

XVI wieku. – W–wa, 1992. – S.197.
23. Tazbir J. Reformacja, Kontrreformacjŕ, Tolerancja. – Wrocław, 1996. – S.166.
24. Dawies N. Boże igrzysko. Historia Polski. T. I. Od poczatków do roku 1795. – Kraków, 1998. – S.296.
25. Бардах Ю. и др. История государства и права Польши. – М., 1980. – С. 137–138.
26. Krasiński W. Zarys dziejów powstania i upadku reformacyj w Polsce. T.1. – W–wa, 1903. – S.97–99.
27. Jarmiński L. Bez użycia siły: Działalność polityczna protestantow w Rzeczypospolitey u schytku XVI wieku. – W–wa, 1992. – S. 210.
28. Jobert A. Od Lutra do Mohyly. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648. – W–wa, 1994. – S.300.
29. Jarmiński L. Bez użycia siły: Działalność polityczna protestantow w Rzeczypospolitey u schytku XVI wieku. – W–wa, 1992. – S.221.
30. Jasienica P. Polska anarchia. – Kraków, 1988. – S.97.
31. Kallas M. Historia ustroju Polski X–XX w. – W–wa, 1996. – S.172.

УДК 94(497.2)

Н.Г. Галун

ІСТОРІЯ БОЛГАРІЇ В ОЦІНЦІ ХРИСТО БОТЕВА

Христо Ботев – один з найвидатніших діячів болгарського національного визвольного руху 70–х років XIX ст., ім'я якого стало символом жертовного служіння своєму народові, Батьківщині.

Ботев залишив після себе невелику, але яскраву поетичну спадщину, що принесла йому світову славу. Він був полум'яним трибуном, видавцем революційних газет, членом керівного органу визвольного руху – Болгарського революційного центрального комітету. Очоливши двохсотособовий загін болгарських патріотів, у травні 1876 р. Ботев вирушив до Болгарії для підтримки народного повстання, під час якого загинув у боротьбі за волю Батьківщини.

Не дивно, що особа Христо Ботева привертала і продовжує привертати увагу як болгарських, так і неболгарських дослідників. Попри наявність великої кількості досліджень, присвячених Ботеву, далеко не всі аспекти ботевознавства на сьогодні належно висвітлені.

Передусім поза увагою дослідників залишилася історіософія Ботева, зокрема його концепція історичного розвитку Богарії. Звідси необхідність серйозного дослідження історіографічної спадщини Христо Ботева, всебічного вивчення його історичних поглядів.

Проблемам історичного минулого болгарського народу Христо Ботев присвятив низку статей, серед яких "Привілеї райї", "Єдиний порятунок нашого народу в революції", "Прогрес! Прогрес!", "Зразки турецького правосуддя", "Народ вчора, сьогодні і завтра", "Новини з Болгарії", "Роль Раковського у боротьбі за визволення", "Зло", "Чи виліковна наша хвороба", "Святкування дня Кирила і Мефодія" та багато інших. Є всі підстави вважати, що болгарський публіцист був грунтовно знайомий з найновішими дослідженнями болгарських істориків С.Палаузова, М.Дринова, В.Стоянова, Г.Кристевича, російських істориків Д.Іловайського, українського історика–славіста Ю.Венеліна та інших, що допомогло йому сформувати власну історіософію.

Виняткову увагу Ботев приділяв проблемі походження болгар, якій присвячена праця Д.Іловайського "Про слов'янське походження дунайських болгар", що її Ботев переклав на болгарську мову. Відомо, що Іловайський виступав проти теорії німецьких вчених Енгеля–Тунмана–Клапрота–Френа, згідно з якою болгари (протоболгари) були фінською ордою, одноплемінною з гунами, що прийшла з берегів Волги на Дунай, змішалась тут зі слов'янами

і прийняла їхню мову. Солідаризуючись із Венеліним у питанні про слов'янське походження стародавніх болгар, Іловайський не погоджувався з ним, що гуни, хазари, авари та інші народи теж нібито були слов'янами. Іловайський вважав, що "болгари, які прийшли на Дунай не могли бути ніким іншим, як слов'янами" [19, 340]. Очевидно, що Ботев був згідний з основними положеннями праці Іловайського, інакше він не перекладав би її, або у крайньому разі висловив би свої застереження з цього приводу. Навпаки, примітки свідчать, що Ботев намагався навіть підкріпити деякі положення, висунуті Іловайським. "Болгари належать до слов'янської родини, – категорично зауважує Ботев у п'ятій примітці до перекладу, – адже вони розмовляли і розмовляють слов'янською мовою – будь–які інші міркування і припущення хибні" [19, 397].

Ботев намагається визначити основні етапи історичного розвитку Болгарії і пропонує власну періодизацію, яка в загальних рисах збігається з періодизацією, прийнятою у сучасній історичній науці. Він виділяє три основні періоди історії Болгарії. Першим періодом, на його думку, було так зване "візантійське минуле" болгарського народу, яке окреслене часом "від Бориса" і до "турецького завоювання" [21, 40]. Таким самим поза увагою Ботева залишилася історія Болгарії до прийняття християнства. Другий період вітчизняної історії для Ботева – це часи турецького поневолення Болгарії – часи "страшного ярма", "дикого зла", "варварства" [14, 48]. Третім періодом він вважає епоху національного Відродження, яке, за переконанням Ботева, розпочалось у Болгарії в 30–х рр. XIX ст. [33, 52–53; 21, 41].

Період так званого "візантійського минулого", тобто історію Болгарії з часу прийняття християнства і до турецького завоювання, Ботев у свою чергу поділяє на низку етапів, які він датує в основному роками правління болгарських князів та царів. Такий принцип періодизації середньовіччя Ботев застосовує, будучи глибоко переконаним, що у той час "політичним життям жили лише двір, аристократія, і духівництво, а народ... замкнувся у межах сімейного життя і мало цікавився тим, що відбувалось у його верхніх шарах" [17, 138].

Згадки про найдавніші історичні події у працях Ботева сягають років Першого Болгарського царства, але не нижче часу правління князя Бориса I (852—889 рр.), при якому Болгарія стала християнською [21, 40]. Подія ця без сумніву епохальна. Адже, прийнявши нову релігію, Болгарія здобула рівноправність серед інших християнських держав і зміцнила свій авторитет на міжнародній арені. Із запровадженням християнства Болгарія прилучається до культурного життя цивілізованого світу [40, 49–50; 50, 30].

Ботев одним із перших звертається до проблеми болгаро–візантійських відносин у широкому плані, робить спробу їх аналізу. Він, можливо, як ніхто інший, правильно оцінює їх характер, не обмежуючись хронологічними рамками XI–XII ст., тобто часом перебування Болгарії під візантійським ярмом. На думку Ботева, політичний вплив Візантійської імперії на церковні справи болгар та й на інші сфери їхнього життя був відчутний ще задовго до 1018 р., аналогічно, як і після утворення Другого Болгарського царства. "Погляньте на історію болгарського царства від Бориса до самого турецького завоювання, – пише він, – і ви побачите, що все історичне і політичне минуле нашого народу було майже повністю візантійським" [21, 39], тобто зазнало впливу Візантії.

Ботев дає неоднозначну оцінку факту прийняття Болгарією в 865 р. християнства із Константинополя. Він пише, що з одного боку, ця величезної історичної ваги подія, "поклала початок великій слов'янській культурі, згадка про яку зближує і окрилює взаємними симпатіями майже всі слов'янські племена. Але, з другого боку, "прийняття гуманного людського вчення" мало, на думку Ботева, і негативні для Болгарії наслідки, дало Візантії можливість дедалі більшого втручання у болгарські справи [29, 155]. Адже за офіційною візантійською доктриною залежність релігійна передбачала залежність політичну.

Оскільки тогочасна Візантія, її бюрократичний апарат, а зрештою і церковний клір переживали глибокий моральний занепад: зводилися династичні та особисті рахунки, при яких вирішувалися церковні канони, елементарні людські права [44, 94; 47, 204–207; 54, 40], то це дало Ботеву підставу стверджувати, що, "прийнявши християнство, болгарський народ

відразу ж заразився хворобою, якою хворіла тоді гнила, розбещена Візантія". А це становило неабияку загрозу для болгарського етносу, в надрах якого спостерігалися небажані процеси: вони виявились насамперед у злитті частини болгарської знаті з імперською аристократією.

Характеризуючи запозичення Симеоном візантійського досвіду в культурно–ідеологічній, державно–правовій сферах, його намагання укласти з імператорським двором шлюбний династичний союз, Ботев гіпертрофовано негативно оцінює вплив Візантії на Болгарію. "Безперервна боротьба за існування, родинні стосунки болгарських царів із візантійськими імператорами і засвоєння тодішньої православно–ідіотичної візантійської культури, – відзначає публіцист, – перешкоджали болгарському народові розвинути свій національний характер" [21, 40]. Найбільш небезпечним для Болгарії Ботев вважав намагання Константинополя візантізувати болгарське населення. На щастя, до моменту прийняття християнства рівень культури і міцності етнічної самосвідомості вже виключав можливість їх повної візантізації: у них уже сформувались основи оригінальної культури, слов'янської за своїм характером, яка стала головним фактором збереження народності. Крім того, болгарський народ, зазначає Ботев, "був відокремлений міцними засадами суспільної моральності від розбещеності свого уряду, яка проникла у верхні шари народу разом із християнством" [17, 140].

Значну увагу Ботев приділяв і характеристиці історії Болгарії часів візантійського панування (XI – XII ст.). Він розумів, що чужоземний гніт скрізь і у всі часи вів до насилля над підкореним народом, зубожіння його матеріального і духовного життя, приниження культури, національної церкви. Однак, заходи візантійського уряду, спрямовані на зміцнення своєї влади і візантізацію болгарської церкви, які об'єктивно повинні були сприяти асиміляції, перетворювались нерідко з фактора дезінтеграції болгарського суспільства у фактор зміцнення самосвідомості болгар, і спричиняли, за словами Ботева, їх "енергійний протест проти духовної і політичної розбещеності візантійських хресних". Значна частина болгарського духівництва, втративши можливість здобути кар'єру офіційним шляхом, переходила на бік богумільських общин, що активізували свої виступи саме в епоху візантійського панування" [39, 311, 328, 420]. Богумільство, в середовищі якого постійно лунали заклики до боротьби "з поважною вчителькою Візантією", сприяло, на думку Ботева, послабленню позиції імперії і зміцненню рішучості народних мас у боротьбі за незалежність [17, 140]. Таким чином, 170 років чужоземного панування могутньої імперії з її високорозвиненою цивілізацією не привели до корінних перемін в етнокультурному розвитку народу.

Особливу увагу Ботева привернули яскраві постаті слов'янських первоучителів св. Кирила і Мефодія. Розквіт болгарської культури був би неможливий без поширення слов'янської писемності. Тому Ботев характеризував св. Кирила і Мефодія, як "геніїв, котрі вписали велику подію у бурхливу історію болгарської держави, духовних предтеч братнього, рівноправного і вільного слов'янського союзу" [29, 156].

З кінця XIV ст. розпочалось багатовікове турецьке поневолення, в процесі якого болгарський народ, як і інші балканські народи, повинен був довести свою непохитність і своє право на існування. Цьому періодові в історії Болгарії Ботев приділяє значну увагу. У низці публіцистичних статей він не лише розкриває причини втрати Болгарією незалежності, але й дає характеристику системи османського панування та тяжкого становища народу.

Так, зокрема, стаття "Народ вчора, сьогодні і завтра" є своєрідним літописом жахливих поневірянь болгарського народу в умовах турецького поневолення. "Безпросвітна і сумна наша історія від турецького завоювання до наших, днів, важке і нестерпне життя колись вільнолюбного народу! – пише Ботев. – Злочини, приниження, шибениці, допити, в'язниці, нарешті, далії і кирджалії, фанаріоти і чорбаджії, черкеси і татари – словом, зло, дике зло, яке може виникнути лише в азійській уяві, зло, починаючи від завойовника Мурада до турецького реформатора Азіза... Такі сторінки нашої історії, нашого вчорашнього дня," – підсумовує Ботев [21, 35].

Турецьке поневолення не лише ліквідувало болгарську державу, зауважує публіцист, але і викликало глибокі зміни у соціальній структурі суспільства. По всій країні була насаджена

військово–ленна система землеволодіння спахіїв, а вищий військово–адміністративний прошарок зосереджувався у великих містах і в Константинополі. Що ж стосується болгарської аристократії, то вона була знищена шляхом фізичної ліквідації, частково з допомогою вислання й асиміляції. Османська деспотична система відзначалась сильним централізмом. Держава була верховним власником землі. Основна маса селян по суті належала державі. Ботев неодноразово говорить про "варварську систему управління, з допомогою якої уряд в ім'я своїх законів вирішив остаточно знищити останні прояви людяності в нашому рабському житті" [30, 530].

Особливо тяжким було становище селянства. Найбільш непосильним для селян, вважає Ботев, були прямі та непрямі державні податки, які поглинали майже 90% всього, що виробляло населення, а окрім того, різноманітні відробітні повинності та "добровільні" побори [3, 477–480; 5, 423]. Щоб переконатися, наскільки грунтовно Ботев описав систему турецького оподаткування, досить порівняти написане ним зі спеціальними джерелами [38, 32, 87, 91] та сучасними науковими дослідженнями [55, 60–63].

Новим етапом у вітчизняній історії Ботев називає епоху національного Відродження. За нижню хронологічну межу публіцист бере 30–ті рр. XIX ст., тобто час, коли болгарський народ виявив масовий протест турецькому поневоленню, особливо на території північно–західної Болгарії та в ході національно–церковної боротьби. Кінець XVIII ст. Ботев вважає лише передоднем епохи Відродження, а не її початком.

Слід зауважити, що такі міркування Ботева збіглися з поглядами його дещо старшого сучасника В. Априлова, який датував початок болгарського Відродження 30–ми рр. XIX ст. і мотивував це змінами, що розпочались в Османській імперії в рамках танзимату та культурними зрушеннями у болгарському суспільстві. Однак вже і на той час простежувалися інші підходи: зокрема, М.Дрінов початок болгарського Відродження пов'язує з написанням П.Хілендарським "Історії слов'яно–болгарської" [45, 92–93]; І.Шишманов прийняв нижню межу, запропоновану Дріновим, але вважав, що Паісій – це лише одна з ланок у тривалому процесі Відродження. Він не цікавився, коли бере початок Відродження взагалі, а шукав скоріше рамки окремих суспільних процесів, що властиві для Відродження. Як відомо, з певними обмовками 1762 р. був фактично прийнятий усіма істориками, і лише після дискусії, проведеної у 1976 р., з'явилася думка, що нижню дату Відродження треба шукати на початку XVIII ст. [45, 92–93].

Ботев не лише окреслює хронологічні рамки епохи національного Відродження, а й характеризує його суть. Він тонко схоплює зміни, що спостерігались у морально–психологічному стані болгар. "Починаючи з 30–х років XIX ст., – зауважує публіцист, – коли наступила епоха слов'янського відродження", у болгарському суспільстві виникають політичні ідеї та настрої, які свідчать про поступове усвідомлення болгарським народом своїх національних інтересів.

Основною ознакою початку епохи Відродження Ботев вважає "пробудження болгарського народу від глибокого сну і початок пошуків ним виходу зі скрутного становища" [3, 343]. Провісниками болгарського національного Відродження стали "перші болгарські діячі" (тут, очевидно, Ботев має на увазі Паісія Хілендарського та Софронія Врачанського. – Н. Г.), які "почали проповідувати народні принципи, намагались виявити характерні особливості болгарського народу, котрий має священне право жити самостійно і самостійно вирішувати. Результати віянь "духу нового часу, нових ідей" він вбачав у тому, що "болгарин вже перестав соромитись свого імені, почав цінувати своє походження, поважати прах свого батька і відстоювати свою національність" [3, 343]. Кращі традиції болгарського Відродження і "багаті плоди", які воно дало своєму народові, свідчили про його здатність до створення самостійної культури.

Духовне пробудження болгарського народу робило все більш актуальним завдання створення національної світської школи. Це завдання було закономірним, зважаючи на те, пише Ботев, що впродовж довгих століть "болгарський народ перебував під гнітом такого нестерпного ярма, що був неспроможний розвиватись ні в розумовому, ні в моральному, ні в матеріальному відношенні" [6, 135].

Слід зауважити, що надмірний полемічний запал перешкоджав Ботеву реально оцінити ситуацію. Адже сотні болгарських учителів, у тому числі його батько Ботю Петков, працювали в галузі освіти на благо народу. Незважаючи на перешкоди, шкільна справа досягла у Болгарії на середину XIX ст. значних успіхів. "Основна", тобто початкова школа, і "класне" училище (прогімназія) були одним із найважливіших засобів опору турецькій асиміляції. Національні школи стали найважливішими осередками культурного життя, джерелом патріотичних настроїв, засобом національного самоусвідомлення.

Поряд зі школами на середину XIX ст. виникали й інші осередки національної культурно–просвітницької діяльності – читальні, що функціонували на засадах самодіяльності. Вони займалися поширенням знань: створювали бібліотеки, розповсюджували газети і журнали, відкривали недільні школи, у тому числі й для жінок, підтримували книгодрукування, літературну діяльність, організовували самодіяльні професійні та мистецькі гуртки. Зважаючи на це, Ботев високо оцінив читальні як базу громадського і духовного життя болгарського народу [37, 310–312].

Особливе місце у процесі національного Відродження Ботев відводить зародженню болгарської періодики, яка утверджувала духовність болгарського народу та його культуру. Але для Ботева "журналістика – один із найважливіших засобів революції" [16, 444]. Саме під цим кутом зору він дає оцінку болгарських періодичних видань. У статті "Обов'язки письменників і журналістів" Ботев критично характеризує "добродіяння" болгарської лояльної преси – замовчування фактів, примиренність, загравання з турецьким урядом, ідейну непослідовність. Це стосувалось таких видань, як "Хитр Петър", "Гражданин", "Източно време", "Напредък", "Век", "Училище" та інші. Однак, не можна не зауважити, що ботевська оцінка журналістики є значною мірою однобокою. Вона підпорядкована виключно потребам революційної боротьби. У ній відчувається явна недооцінка ідей гуманізму та просвітництва.

Загальне духовне відродження болгарської нації проявлялось у різних формах, у тому числі й у прагненні до церковної незалежності. З цього приводу Ботев писав: "Першим, найдоступнішим і найневідкладнішим було питання про визволення від духівництва (грецького – Н.Г.), або, як воно було назване згодом, – питання церковне" [33, 52–53]. У публіцистиці Ботева відведено немало місця болгарському національно–церковному рухові. Цій проблемі, зокрема, він присвячує спеціальні статті, такі як "Чи вирішено церковне питання?", "Народ і духівництво", а також принагідно звертається до неї у низці інших матеріалів – коментарях, фейлетонах, сатиричних замітках. Ботев розглядав боротьбу за самостійну болгарську церкву як одну із форм національно–визвольних змагань.

Публіцист намагається дати власну періодизацію національно–церковного руху, а також оцінити діяльність окремих його діячів. Враховуючи конкретну історичну ситуацію, він висловлює міркування, що боротьба за церковну незалежність у своїй початковій фазі, тобто до Кримської війни, була для болгарського народу "питанням життя і смерті", "питанням про голод і хліб насущний". У цій боротьбі, зауважує далі Ботев, наш народ поніс великі втрати, "чимало істинних патріотів, чимало полум'яних борців за відродження й освіту, чимало мучеників за любов до ближнього" загинуло "в турецьких в'язницях і на засланні, стало жертвами переслідувань і вбивств, таємних і явних" [33, 54]. Серед них був і просвітник, громадський діяч Неофіт Бозвелі. "Народними героями" раннього періоду боротьби за церковну незалежність називає Ботев Паісія Хілендарського, митрополита Авксентія, Іларіона Макаріопольського [9, 557].

У 1856 р. турецькому урядові було вручено петицію із вимогою офіційно визнати болгар окремим народом і дати згоду на створення самостійної болгарської церкви, яка б не залежала від Константинопольської патріархії. Однак Порта відхилила вимоги болгар. Непоступливість уряду призвела до того, що з квітня 1860 р. болгари фактично перестали визнавати Константинопольського патріарха [42, 159]. Після цього, як пише Ботев, "справа отримала інше спрямування, вступила в іншу фазу: замість повного визволення від даної влади постало питання про її заміну, виникло питання політичне" [33, 54].

Піднесення визвольного руху в балканських володіннях султана наприкінці 1860–х рр., а також тимчасова активізація балканської політики урядів Румунії, Сербії, Греції і Чорногорії примусило Порту прийняти рішення. У лютому 1870 р. Порта, "аби відволікти страшний фінал опери, видала привабливий фірман про болгарських екзархів". Однак політичне безправ'я зводило нанівець усі здобуті болгарською церквою права. Як зауважує Ботев, "час, коли політичне питання, тобто основне питання нашого існування, зводилось до наступного: порвати з ненависним фанаріотським духівництвом і під керівництвом свого духівництва вступити на шлях прогресу", минув [33, 53]. На порядок денний було поставлено питання політичного визволення.

Ботев не лише описує та аналізує національно–церковну боротьбу на її різних етапах, а й намагається дати оцінку значимості цього руху в цілому [33, 54]. "З початком мрій про народну ієрархію, народне духівництво", як пише Ботев, вперше зародились мрії про національну незалежність Болгарії, а визнання автономії болгарської церкви "було рівносильним визнанню болгарського народу як єдиного цілого". Ця оцінка цілком збігається з сучасними поглядами на значення болгарської церковної боротьби [52, 111; 53, 56].

Як активний учасник і один з організаторів болгарського революційного руху 70–х рр. XIX ст., Ботев не міг не цікавитися історією визвольних змагань свого народу. Не ставлячи перед собою спеціального завдання щодо вивчення історії збройної боротьби з турецькими поневолювачами, він все ж неодноразово у публіцистичних статтях торкався цієї теми. Аналізуючи сучасний йому стан і перспективи національно–визвольного руху, Ботев нерідко вдавався до історичних екскурсів, які дозволяють простежити його погляди та оцінки стосовно тих чи інших важливих подій революційного минулого болгарського народу. Необхідно зазначити, що цей аспект творчої спадщини взагалі ще не був об'єктом досліджень ботевознавців. Спираючись передусім на твори Ботева, можна простежити його бачення окремих явищ та епізодів антиосманського визвольного руху в Болгарії.

Передусім зупинимося на оцінці Ботевим гайдуцького руху – явища, характерного для історії Болгарії впродовж майже всього п'ятивікового турецького панування. Гайдуцтво – форма опору уярмленого болгарського народу османським гнобителям. Виникло воно в часи турецького завоювання як спроба спонтанного захисту від загарбників. Невеликі мобільні озброєні загони сміливців ховалися в горах та лісах і звідти вели нерівну боротьбу проти завойовників, мстили за заподіяну їм особисто та болгарському народові в цілому кривди [56, 3]. На думку Ботева, гайдуцтво — це "збройний протест проти нестерпного турецького насилля і принижень" [37, 175]. Влада застосовувала проти гайдуків найжорстокіші заходи. Однак жодні репресії не могли зупинити рух, який за словами Ботева "носив народний характер і підживлювався його силами".

Болгарському революційно–визвольному "рухові 60–70–х рр.. XIX ст. Ботев присвятив низку публікацій, зокрема статтю "Петрушан", опубліковану 1871 р. в газеті "Дума", а також серію публіцистичних матеріалів у газеті "Знаме" (1875 р.): "Роль Раковського в боротьбі за визволення", "Настрої в емігрантському середовищі 1868р.", "Внутрішня революційна організація", "Революція народна, негайна, відчайдушна" та інші.

Історію болгарського визвольного руху Ботев поділяє на три етапи (хоч насправді їх було два), кожен із яких характеризується своїми особливими методами і формами боротьби. Ботев, подібно як і сучасні історики, першим етапом вважав 1862 – 1868 рр., тобто час переходу від розрізнених локальних повстань і заворушень до організованої збройної боротьби. Другий етап Ботев датує 1868 – 1875 рр. і пов'язує зі створенням внутрішньої революційної організації, яка розгорнула роботу, спрямовану на підготовку народного повстання. Виділення публіцистом цих двох періодів у болгарському національно–визвольному рухові є науково виправданим і збігається із сучасною періодизацією [48, 261–262, 354]. Однак Ботев не зміг вірно зорієнтуватись у перебігу сучасних йому подій і неоправдано виділив ще й третій етап, за початок якого взяв 1875 р., не усвідомлюючи того, що це, по суті, продовження другого етапу визвольної боротьби,

а точніше – його кульмінаційний момент.

Перший етап визвольного руху Ботев цілком справедливо пов'язує з ім'ям, ідеями та діяльністю Г. Чаковського. "До 1862 р. – пише він, – всі наші спроби піднести повстання мали локальний характер і були не наслідком зрілої, широко розповсюдженої ідеї свободи, а просто збройним протестом проти нестерпних турецьких насильств і принижень" [34, 174]. Таку характеристику Ботев дає стихійним бунтам, зокрема селянському повстанню 1841 р. у Нішській окрузі і спробі болгарських емігрантів–патріотів весною цього ж року переправити через Дунай в районі м. Браїла озброєний загін, а також повстанському виступові І856 р. в околицях Тирново" [20, 33]. Ботев зауважує, що нестача зброї, відсутність чіткого плану спричинили поразку цих акцій.

Вперше "до кінця обгрунтовану ідею" і "чітко розроблену програму" організованої боротьби висунув Г.Раковський. Незважаючи на своєрідність формулювань і гасел, він по суті вперше поставив питання про політичну незалежність Болгарії [34, 174]. Програма засвідчувала, безперечно, значний прогрес у політичному розвитку болгарського національного руху. З самого початку своєї діяльності Раковський розглядав збройне повстання як основний засіб боротьби за незалежність. Головну роль при цьому він відводив четам, метою яких було об'єднання розрізнених сил та революціонізація народних мас. Найбільш повно він виклав свої погляди у "Плані визволення Болгарії" наприкінці 1861 р. [51, 24–28]. Заслуга Раковського, як вважає Ботев, полягає не лише в тому, що він "узагальнив і поширив цю ідею", але і в тому, що висунув з гайдуцького середовища "декількох народних ватажків і полум'яних борців за свободу".

Ботев високо цінував болгарський визвольний рух, але разом з тим гостро критикував його прорахунки. Так, вказуючи на недоліки першого етапу, він відзначав слабкі сторони не лише Раковського, але і "майже всіх його сучасників": надмірні сподівання на допомогу європейських держав чи Росії "в нашій нерівній боротьбі за свободу", а також впевненість, що з допомогою лише гайдуцьких загонів і заклику "Вставайте, браття" можна завоювати Дарданелли і домогтися, щоб нещасний болгарський народ воскрес із мертвих [34, 175–176]. Вузьким місцем у планах Раковського була недостатня увага до організації виступів на місцях, ідеалізація четницької тактики, засилка загонів із території сусідніх країн, необхідність узгодження цих акцій з політикою васальних відносно султана невеликих князівств – Волощини і Молдавії – усе це робило сумнівним реалістичність плану повстання. Приклад Раковського і його соратників, пише Ботев, показав, що самовідданості групи відчайдушних героїв недостатньо, щоб підняти народ на боротьбу. Однак намагання Раковського не пропали даремно. Посіяні ним "зерна", пише публіцист, принесли "добрі плоди". У важкі хвилини Ботев неодноразово звертається до нього: "Де ти, Раковський, щоб всі ми стали друзями і перетворили пожертвуване народом золото на свинець і залізо" [26, 493].

Другий етап болгарського визвольного руху нерозривно поєднаний з В.Левським. На думку Ботева, саме завдяки Левському утвердилась ідея створення внутрішньої організації, яка розгорнула революційну роботу в самій Болгарії. Обставини, які сприяли тому, що відразу ж "після 1868 р. апостоли Левський та Ангел Кинчев в короткий термін покрили Болгарію мережею революційних комітетів", Ботев трактує як "свідчення співчуття революції… Народ сам довів, що без внутрішньої організації з допомогою однієї – двох невеликих чет викликати загальне повстання неможливо" [7, 182]. Діяльність Левського і його однодумців мала реальні наслідки: "за 7–8 років так необхідна, хоча і погано організована пропаганда, з одного боку, і нелюдське насилля, страждання і муки, що довели до відчаю, – з іншого, певною мірою досягли своєї мети. Народ готовий тепер залишити рабську соху і зайнятись влаштуванням своєї долі. Але йому, як і будь–якому іншому народові, який потрапив би в таке ж становище, не вистачає злагоди між окремими його частинами, яка необхідна для того, щоб згуртуватися і домогтися бажаних змін" [10, 111]. Ботев зауважує, що в цей новий період визвольного руху готовність до самопожертви виявила лише найбільш знедолена частина еміграції – "хиші". Лише вони, вважає Ботев, "не змінили своїх переконань, лише їх прапор не вицвів від дощів і вітрів. Саме з їх середовища

вийшли "апостоли нового вчення", які відправились у Болгарію і почали проповідувати слово свого бога – свободи" [7, 182].

Ботев звертає увагу на внутрішні конфлікти в революційному середовищі та непослідовність деяких керівників. Створений Л.Каравеловим восени 1869 р. БРЦК або повністю відмовлявся від ідеї четницької тактики, або недооцінював важливість внутрішньої комітетської роботи. На думку Ботева, "диктаторські відхилення деяких членів комітету... (він має на увазі Л. Каравелова – Н. Г.) швидко довели справу до сумної софійської і хасківської катастрофи", тобто до загибелі Левського і арешту Узунова – двох талановитих керівників внутрішнього комітетського руху. Як підсумовує Ботев, "загинули плоди діяльності таких особистостей, які за своєю енергією і самовідданістю є видатними апостолами революції, котрих рідко можна зустріти не лише у нас, але і в інших, більш розвинутих народів" [7, 183]. Оцінка Ботевим ситуації в болгарському революційному русі після загибелі Левського загалом не викликає заперечень. Але перекладати вину за всі невдачі на Каравелова, як це робить Ботев, необ'єктивно. Тенденційність, допущена Ботевим, пояснюється непорозуміннями з Каравеловим, які виникли дещо пізніше у 1874–1875 рр.

Третім періодом національно–визвольного руху, який розпочався, на думку Ботева, у 1875 р. був період "загальної болгарської революції на Балканському півострові" [34, 175]. Крок до наближення "загальної революції" публіцист вбачав у рішенні БРЦК про збройне повстання. "Революція підготовлена, – писав Ботев у листі до М. Грекова, – … Десять днів тому було у нас в Бухаресті великі збори… Постановили: бунт!" [27, 502] Однак Старозагорське повстання, що вибухнуло у вересні 1875 р., не набрало широкого розмаху і через декілька днів було жорстоко придушене.

Із оптимізмом Ботев зустрів звістку про початок Квітневого повстання. "Болгарське повстання вже вступило у свої права, і боротьба закипіла… Тремтіть, тирани!" – писав він на сторінках газети "Нова България". Не маючи достовірної інформації, Ботев був переконаний, що "... повстання охопило всю середню частину Балканських гір – від Слівена до Трояна і Середню гору від Панагюриште до Старої Загори" [13, 208]. Разом з тим він був стурбованим тим, що у Північній Болгарії "основна частина населення не підтримала повстання" [23, 216–217]. Прагнучи не допустити поразки революції, Ботев на чолі озброєного загону відправився в Болгарію, де і поклав голову за волю Батьківщини. Доля так розпорядилась, що загибель Ботева стала заключним акордом Квітневого повстання, про яке йому вже не судилось писати.

Джерела та література

1. Ботев Хр. Бухорест, 5 апреля. //Избранные произведения болгарских революционных демократов. – М., 1959.
2. Ботев Хр. Българския народ е захванал да се занимава с общестени работі. // Събр. съч. в 2 т. Под ред. М.Димитров. – София, 1958. – т.2.
3 .Ботев Хр. В какво се състои болестта на нашия народ. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
4. Вътрешната революционна организация. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
5. Да бъде проклет народът, ако въстане. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
6. Да драснем кибрита на въстанието. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
7. Захваща се вече драмата на Балканския полуостров. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
8. Злото. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
9. Значение на журналистиката. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
10. Излечима ли е нашата болест. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
11. Изловайски Д. За славянското происхождение на дунаските българи. Перевод от Хр. Ботев. //Събр. съч. В 3 т. Под ред. На П.Динеков.– София. 1976.– т.3.
12. Наместо програма. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
13. Народът вчера, днес и утре. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.

14. Новини из България. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
15. Письмо до Ив.Драсов от 12.04.1875. //Събр. съч. в 2 т. – т.1.
16. Письмо до М.Греков от 30.08.1875. //Събр. съч. в 2 т. – т.1.
17. Празнуването на Кирил и Мефодій. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
18. Привелегиите на раята. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
19. Решен ли е черковният въпрос. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
20. Ролята на Раковски в борбата за освобождение. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
21. Читалища в Турция. //Събр. съч. в 2 т. – т.2.
22. Материали для изучения Болгарии. – Вып.1.– Ч.1. – Букурешт, 1877.
23. Ангелов Д. Богомилството в България. – София, 1969.
24. Ангелов Д. По някой въпроси около покръстването на българите. //Исторически преглед /далі: ИП/. 1965. – №6.
25. Дамянов С. Православната църква и българската национална революция. //Православието в България. – София, 1974.
26. Диль Т. История византийской империи. – М., 1948.
27. Дроснева Е. Теоретико–историческите проблемы на българското възрождане в творчеството на Иван Шишманов. //Език и литература. – 1994. – №1.
28. История Византии.В 3–х т.Под ред.С.Сказника. – М., 1967. – т.2.
29. История на България. В 14 т. – София, 1987. – т.6.
30. Литаврин Г. К проблеме срановления Болгарского осударства. //Советское словяноведение. – 1981. – №4.
31. Маждракова–Чавдарова О., Г.Раковский – основоположник на българското националнореволюционно движение и бележит военец деец и мислител. // Военна подготовка и провеждение на Априлското въстание 1876. – София, 1976.
32. Маркова З. Българското църковно–национално движение до Кримската война. – София., 1976.
33. Успенский Ф. История Византийской империи. В 3т. – Санкт–Петербург, 1913. –т.1. – ч.1.
34. Цветкова Б. Извънредни даньии и държавни повинности в българските земли под турска власти. – София, 1958.
35. Цветкова Б. Хайдутството в българските земли през 15–18 в. – София, 1971.

УДК 94(470+571)

О.Т. Безаров

ВЛАДА ТА ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В РОСІЇ 1881–1882 РР.

Незважаючи на те, що проблемі єврейських погромів 1881–1882 рр. у Росії було присвячено чимало досліджень, причини та характер цього історичного явища, а також роль і місце представників влади в ньому в оцінках дослідників залишаються суперечливими [1]. Зокрема, відкритим є питання причетності російського уряду до організації і проведення єврейських погромів на півдні Росії. Відомо, що в радянській історіографії факт безпосередньої участі офіційної влади в цих подіях був незаперечним і пояснювався насамперед теорією класової боротьби [2], проте, згідно з останніми дослідженнями така позиція все більше піддається сумнівам, хоча і не заперечується повністю. Автор цієї статті, не ставлячи собі за мету всеосяжного і завершеного аналізу місця і ролі влади в можливій організації погромів, намагатиметься визначити найбільш сумнівні позиції в оцінках названого питання з боку деяких дослідників і на підставі цього віднайти можливі шляхи для подальшого розв'язання проблеми "єврейських погромів 1881–1882 рр."

У низці досліджень (Г.Красний–Адмоні, Є.Рінбург, С.Гасратян та ін.) проводилася

ЗМІСТ

Розділ 1. 10 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

С.С. Троян Українська державність: 10 років незалежності 3
В.Д. Гайбонюк Українська історична наука на межі тисячоліть: сучасний стан, проблеми..... 9
І.А. Гринчук Підготовка та виховання політичної еліти в незалежній Українській державі... 17

Розділ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

О.О. Патяка Система доказів у гродському суді на українських землях
у другій половині XVI – першій половині XVII ст. 21
М.Б. Петров Історична топографія вірменських кварталів Кам'янця-Подільського
кінця XVII-XVIII сс. 25
І.В. Довжук Виробництво сільськогосподарських машин у Наддніпрянській Україні
наприкінці XIX ст. 31
О.В. Сидорчук Діяльність Чеського благодійного й освітнього товариства
ім. Я.А. Коменського в Україні (1907 – 1917 рр.) 34
О.М. Завальнюк Відставні державні діячі – викладачі Кам'янець-Подільського державного
українського університету (1918-1920 рр.) 38
М.М. Гон Євреї в суспільно-політичних процесах у Східній Галичині
(липень 1919 – березень 1923 рр.) 46
С.І. Жилюк Українська автокефальна православна церква на Житомирщині в 20-х роках..... 52
Р.С. Пальчевський Український молодіжний рух на західноукраїнських землях,
що входили до складу Польщі (1920-1939 рр.) 57
А.А. Жив'юк Початок громадсько-політичної діяльності Уласа Самчука (перша половина
1930-х років)..... 62
Р.П. Давидюк Степан Скрипник як посол до польського сейму (30-ті роки XX століття)..... 70
П.О. Савчук Роль громадських організацій у зміцненні оборонно-масової роботи
на промислових підприємствах України (1943–1945 рр.) 77
Л. К. Костюк Культурно-історичні процеси в Україні на межі тисячоліть як "своєрідний
виклик історії".. 84

Розділ 3. ІСТОРІЯ КРАЮ

О.Ф. Гень Міста-фортеці Волині, засновані князями Острозькими 91
О.П. Прищепа Планування і забудова міст Волині в другій половині XIX –
на початку XX ст. 100
В.А. Доброчинська Національна політика Другої Речі Постолитої на Волині
(1921-1939 р.р.) 104
В.І. Милусь Державно-церковні відносини на Волині у повоєнний період 108
Т.П. Пархоменко Функціональне призначення продуктів бджільництва у звичаях
трудової обрядовості 118

Розділ 4. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

І.А. Хаврук Сандомирська угода 1570 р.: проблема об'єднання протестантських течій
у Польщі..... 124
Н.Г. Галун Історія Болгарії в оцінці Христо Ботева 129
О.Т. Безаров Влада та єврейські погроми в Росії 1881-1882 рр. 137
А.В. Боляновський Українське питання в політиці Німеччини 1914-1916 рр. 146

О.М. Войтюк Українсько-болгарські літературні зв`язки кінця XIX – початку XX століття 152
О.М. Гень Історіософія Томаша Масарика..... 156
Г.Я. Комар Людина з легенди та історична особа: штрихи до політичного портрета Карла Маннергейма 160
Р.М. Постоловський Інтерпретація Т.Г. Масариком чеських національних демократичних традицій як основи національної ідеології..... 168
Ю.М. Терешко Особливості міжнародних політики Чехословаччини в умовах поляризації Європи у 1945-1947 рр. 174
А.В. Слесаренко Антитоталітарний опозиційний рух у Чехословаччині (1968-1972 рр.) 181
В.І. Бурдяк Україна і Болгарія: проблеми злагоди в суспільстві..... 186
Т.Ф. Герасимчук Утворення Європейського Союзу та його роль у сучасних інтеґраційних процесах..... 189
І.В. Філіпчук Україна між Сходом і Заходом через призму відносин з Росією і Польщею в 90-х роках XX ст..... 194
М.М. Алієв Участь України у створенні Євразійського транспортного коридору (ТРАСЕКА) 200
Т.А. Христюк Еволюція українсько-російських відносин у 1991-2001 рр. 206

Розділ 5. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

С.С. Троян Австрійські історичні концепції слов’янства початку XX століття 218
В.М. Шейко Становлення та розвиток культурології як науки: історіографічний аспект 224
С.А. Копилов М. Бантиш-Каменський як історик Польщі 233

Розділ 6. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

П.О. Савчук (Рец.: Троян С.С., Постоловський Р.М., Федорак В.Ф. Світ на зламі епох: історія кінця XIX- середини XX ст.: Навчальний посібник – К.: НМЦВО, 2002. – 240 с.) 239

Відомості про авторів 242

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 2

Відповідальний за підготовку збірника до видання – *С.С. Троян*
Комп'ютерна верстка – *Н.Б. Курченко*
Обкладинка – *О.Я. Тарасюк*
Коректор – *О.В. Лукашевич*

Адреса редакції: 33028, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12
Рівненський державний гуманітарний університет

Здано до набору 1.03.2001 р. Підписано до друку 30.11.2001 р.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різографічний. Ум. друк. арк. 16,27. Обл. вид. арк. 16,97 .
Замовлення № 8/1. Наклад 100.

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Рівненського державного гуманітарного університету
33028 м. Рівне, вул. С.Бандери, 12, тел. 26-48-83

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2001. – Випуск 2. – 245 с.

ISBN 966–7281–07–7